

ЗМІСТ

САГАЙДАЧНИЙ КНИГА ПЕРША ПОБРАТИМИ

I	3
II	15
III	29
IV	43
V	51
VI	64
VII	73
VIII	82
IX	89
X	93
XI	101
XII	129
XIII	142
XIV	149
XV	161
XVI	167
XVII	180

КНИГА ДРУГА ДО СЛАВИ Частина 1

I	198
II	207
III	225
IV	236
V	244
VI	253
VII	272
VIII	284
IX	291
X	313
XI	319
XII	340
XIII	349

КНИГА ТРЕТЯ
ДО СЛАВИ
Частина 2

I.....	364
II.....	374
III.....	416
IV.....	424
V.....	460
VI.....	474
VII.....	486
VIII.....	491
IX.....	513
X.....	523
XI.....	525
XII.....	546

Чайковський Андрій Якович (біографія).....	549
---	------------

САГАЙДАЧНИЙ

КНИГА ПЕРША ПОБРАТИМИ

Присвячую незабутній пам'яті мого
найкращого товариша і друга д-ра
Євгена Олесницького.

Автор

Уродилъся онъ въ краяхъ Подгорскихъ
Перемисскихъ
Вихованъ въ вѣрѣ церкви восточней зъ
лѣтъ дѣтинскихъ
Шолъ потомъ до Острога, для наукъ
уцѣвѣхъ...
Которыи тамъ квитли...
*З книги «Вѣришъ на жалосный погребъ
зацного рыцера Петра Конашевича
Сагайдачного, гетмана войска его кор.
милости Запорозкого, зложоний презъ
инока Касіана Саковича, Киѣв, 1622*

I

Напередодні святих апостолів Петра і Павла 1590 року замітний був із самого ранку на Перемиськім шляху в Новому Самборі, довкруги церкви святого апостола Пилипа, незвичайний рух.

Ця церква стояла край високого берега, серед хат, де жили православні. Тоді, на підставі королівського розпорядку, не вільно було всередині городських мурів ставити православних церков. Цього дня з'їздилися православні з усіх сторін і ставали на площі недалеко церкви. Ціла площа заставлена возами різного роду. Вози з плетеними полукишками, з полукишками із липової кори або дощенок, з кованими або босими колесами. Поміж ними роїлося від людей у різних одягах. Одні поприїздили

з жінками на возах, другі на конях або поприходили пішки. Народу і не злічиш: у полотняних свитках та в синіх шляхетських капотах, в чоботях або постолах. Жінки повбирані святково, аж мерехтіло в очах од різних кольорів, — начеб того макового цвіту натикав.

Найбільше було шляхетських капот. Ціла самбірська земля, від річок Верещиці, Дністра і Стрию аж до Карпатських гір, мала тут своїх заступників. Народ стояв купками і гуторив усюди на одну тему: цього дня мав приїхати до Нового Самбора перемиський владика Стецько Брилинський із Спаського монастиря, куди він у той час, не почувавши себе безпечним на владичому престолі в Перемишлі, перебрався жити.

Владика заповів свій приїзд на це велике свято, що-би відвідати свою паству та підтримати у людей православного духа.

В Самбірщині, що належала до королівщини, було найбільше малоземельної української шляхти, а вона, хоч їй переслідували православну церкву, найзавзятіше її держалася, не дала себе нічим відстрашити.

Не було закутини на цілій Україні, де би жило стільки тої шляхти, що тут. Шляхта жила в збитих одноцілих громадах, почувала в собі силу, держачися разом, була всупереч свого вбожества бадьора, і вона одна була сильною опорою благочестя. Цілі села — Чайковичі, Білина Велика, Лука, Ортиничі, Гординя, Кульчиці, Городище, Сілець, Бережниця, Бачина, Топільниця, Явора, Комарники, Ільник, а далі в Стрийщині: Крушельниця, Корчин — були густо заселені шляхтою, що виводила свої шляхетські клейноди ще від князя Льва, дорожила ними і, хоч як намагався польський уряд взяти їх у підданство, стояла твердо за свої вольності і за православну церкву.

Як тільки розійшлася вістка, що приїде їх владика, такий самий шляхтич, як і вони, Стецько Брилинський, то по цілій околиці мов запалив: з усіх сторін напливала шляхетська братія.

На площі було дуже глітно і гамірно. Говорено про переслідування православної церкви, про відступництво великої шляхти. Міркували про те, чому владика не живе

в Перемишлі. Тут і там давалися чути голоси погрози. Один бадьорий шляхтич у синій капоті, з шаблюкою при боці на ремінці вигукував завзято і піддавав думку, що-би шляхта силою ввела владику на його перемиський престол і держала гонорову сторожу біля його особи, коли б латинство захотіло йому яке лихо заподіяти.

— Силою постоїмо, панове-браття, за нашим правом і тих собачих синів на шаблях рознесемо.

Заповідалася пречудна літня днина. Сонце вже високо піднялося та стало добре припікати.

Отець Атанасій, монах Спаського монастиря, що був при церкві святого Пилипа парохом, а zarazом в одній особі завідував церковною школою, від самого ранку був на ногах і всюди робив порядок.

Усі сподівалися приїзду владики зранку, тепер стали нетерпеливитися, чому його досі нема? Дехто завважив, чи не приключилася дорогому гостеві яка пригода по дорозі.

— Яка ж тут може бути пригода? Владику супроводжують Бережницькі та Бачинські. Шляхта певна, не допустить.

— То добра шляхта і певні люде, то правда, — говорив пан Сілецький Яким. — Але не завадило б, якби ми так, зібравшись у гурток, виїхали на конях назустріч, — було б то і гарно, і почесне, і владиці було б це мило, що ми його шануємо.

— Й не гаючись треба так зробити, — обізвався старий Грицько Жмайло, або Цьмайло, з Кульчиць. — Ану, панове-браття, на коні, та й з богом! Я їду з вами.

— Добре так, — гукали скрізь, — веди нас, пане Грицьку!

Шляхта стала розходитися до коней. Дехто мав верхового коня напоготівлі, інші випрягали з возів, а дехто позичав коня в сусіда.

Грицько Жмайло-Кульчицький був собою замітний чолов'яга. Середнього росту, кремезний і плечистий дідуган, з білим як молоко волоссям, з довгими сивими вусами. Одягнений був у капоту з синього сукна, густо позаду збирану, в сивій смушковій шапці, із синім дном.

Був оперезаний цвітистим поясом, до якого прип'ята була здоровенна крива шабля.

Найстарші люде говорили, що йому минуло вже сто років. Лице у нього було рум'яне і здорове. Не вадило йому, що мав дві борозни на лиці і чолі від шаблі. На світ дивився весело сивими очима.

Тим часом шляхта гуртувалася на вільній площі.

Внук Грицька привів йому кремезного коня. Старий вискочив справно на сідло, поправився, оглянув гурток, виїхав наперед гурту і скомандував:

— Чвірками! — Відтак оглянувся на церкву, здійняв шапку і перехрестився тричі: — Во ім'я господне! Вперед!

Усі зробили те саме, впорядкувалися і рушили за Грицьком. Як минули вже хати перемиського передмістя, вони розділилися по обидва боки дороги і їхали незаметно поміж придорожніми вербами.

Старий Грицько вийняв з кишені люльку, набив тютюном і викресав огню. Він був вдоволений, веселий і усміхався під вусом, не говорячи ні слова.

Проїхали так, гуторячи між собою, з годину, аж помітили з другої сторони ватагу людей, що проти них їхала.

— Се, певно, владика! — заговорили всі майже в один голос.

Так воно і було. Серединою дороги їхала коляска. Видно було золотий хрест владичий, від якого відбивалися яркі промені сонця.

— Нуте, панове-браття, ушикуймося на дорозі як слід і так під'їдьмо достойно і з повагою, — говорив один із шляхти.

— Тихо там! — гукнув Грицько до своїх. — Ховатися і шаблі напоготові!

Тепер усі завважили, що під лозами над Дністром коїться щось незвичайне. Щораз більше людей виїздило з ліз і ставали рядком. Почет владичий зближався щораз. Здається, що ніхто з них не міг бачити, що над Дністром діялося.

Навпаки, Грицько бачив і одних, і других. Його варта, їдучи, крилась між вербами, і ніхто ані з дороги, ані від ліз не міг її завважити.

Ті, що супроводжували владика, вважали себе безпечними. Весело гуторили, а для увеселення владики заводили герці, перебігалися, підкидали вгору шапки і відтак їх ловили в повітрі. І з того вийшло замішання в цілому гурті, аж наблизилися до того місця, де стояла підозріла громада під верболозами.

В ту хвилю громада заревла пекельними голосами «алагу!» і, мов яструби, кинулася з шаблями, списками і ломаками на владичу дружину. Набіг був несподіваний. Шляхта, що супроводжувала владика, не встигла впорядкуватися до оборони, як на них напали з усіх боків і стали бити.

Тепер Грицько виїхав на середину дороги і, добуваючи шаблі, гукнув:

— То не жарти, пани-браття! На дорогу! Шаблі в руки і скоком! В ім'я боже!

Старий наче відмолодів. Стиснув коня і почвалував передом, а шляхта лавою за ним.

Прискакали в саму пору.

Багато Бережницьких та Вачинських лежало на землі побитих та покривавлених, їхні коні, позадиравши хвости, налякані, розбігалися на всі сторони. Якийсь забруднений голодранець простягнув руку до сивої владичої голови, як у тій хвилі прискочив Грицько і одним ударом відрубав йому руку. Кров жбухнула на владичу одіж. Жмайлова дружина рубала завзято куди попало. Отямилися і Бережницькі та Вачинські і собі стали відбиватися. Боротьба тривала коротко. Напасники, побачивши перемогу, стали втікати в лози. За ними пустилися навздогін, ловили та в'язали мотузками.

Грицько став перепитувати бранців, хто вони і хто їх на таке злочинство підбив. Вони призналися, що їх згуртував якийсь ксьондз із Самбора, обіцяв заплатити по золотому і дати коня, а вся добича буде їхня.

Була тут всіляка збиранина: були татари, волохи і голота самбірська.

Грицько видав короткий засуд:

— Усіх на гілляку! — Він вказав на якогось кремезного татарина і приказав: — Повішай усіх, а тебе пустять

на чотири вітри. Ти, Прокопе, тут останешся, — каже до свого внука. — Останешся тут з кількома шляхтичами і допильнуєш, щоби так було зроблено, як я присудив, я, Грицько Жмайло-Кульчицький!

Татарин зараз засукав рукави і брався по одному вішати на вербі.

Грицько скомандував:

— Рушай до города!

— Пане Грицьку! — гукала шляхта. — Владика вас кличе до себе.

Грицько зміркував, що згаряча не привітався з владикою, і стало йому ніяково. Зблизився до владичої коляски, як винуватець, зліз з коня, зняв шапку і взяв владика за руку, щоби поцілувати.

— Не слід тобі, пане-брате, цілувати мене в руку, ти мій спаситель, а і віком від мене старший. — Владика поцілував його в голову і обняв рукою за шию.

— Либонь, що старший, та все ж ваша милість великий достойник нашої церкви, а я вірний син тої церкви.

— Спасибі тобі, брате, з цілого серця, спасибі, і вам усім, мої діти, що виручили з нещастя. Сідай, пане Грицьку, біля мене. Маєш до того повне право. Скільки тобі літ?

— Пішло вже на другу сотню, ваша милість, — говорив весело Грицько, сідаючи до коляски. Може, був би на те не зважився, та владика таки насилу його втягнув.

— Благословення господнє на тебе і твій увесь рід, — говорив владика, благословляючи його хрестом. — Велика у тебе сім'я?

— Славити господа небесного, і злічити не можна. Я вже й правнуками величаюся.

— Сини мої любі, — говорив владика, звертаючись до шляхти, що густо обступила коляску, — ви одинока підпора нашої благочестивої віри і церкви!

Він устав у колясці і благословив довкруги хрестом.

Грицькові було пильно приїхати до міста, де всі нетерпеливо вижидали, тож сказав:

— Преосвященний отче, нам пора. Народ много виждає вашу милість, як спасителя.

Владика призволив, і Грицько дав знак, щоби рушали.

— Пане-брате, — каже владика, — ти дуже жорстоко поступив з тими людьми.

— На те вони заслужили, таке воєнне право.

— Не по-християнськи...

— Вони теж не по-християнськи поступали собі.

— А на мою просьбу ти б не помилював їх? Заберіть собі їхню добичу воєнну, та й годі...

— Просьба вашої милості для мене приказ. — Грицько встав і велів візникові станути. Відтак каже до одного із шляхти: — Скоч до Прокопа зараз, скажи, що на приказ їх милості я їм усім дарую життя, але по двадцять п'ять кїв мусять дістати, та й годі! А на добичу воєнну я не числю, ваша милосте, — каже, звертаючись до владики, — стільки тої добичі, що кіт наплакав, то голота...

Поїхали далі.

— Бог тебе напутив, мій брате, що ти в саму пору прибув на поміч.

— Воно нічого без божої помочі і божого напучення не робиться, каже Грицько, знімаючи шапку і хрестячись побожно, — але я заздалегідь розвідав, що коїться. Нині вранці їхав я з моїми кульчичанами у город повітати вашу милість... Уже під самим городом, зараз біля замку, дивлюсь, а там, за валами, шикуються якісь люде на конях. Вони мене не бачили, як я обережно до них наблизився. Було мені це підозріле, сам не знаю чому. Сама збиранина, голодранці. Відтак побачили мене, та й нічого — не зачіпають, навіть не звертають на мене уваги, а далі всі шнурком потягли на цей бік по Дністрові. Мене наче промінь божий освітив: еге, гадаю, звідтам надїде владика, хіба ж вони на його повітання їдуть?.. Догадався я чогось недоброго і лише на вус намотав. Та, видно, дух святий не лише мене освітив, бо ось я йно готовивсь скликати шляхту, як один випередив мене, висказуючи побоювання щодо безпеки вашої милості... і все в пору, в божий час склалося.

— Ти, пане-брате, бувалий чоловік...

— Бував по божому світу, з козаками волочився, два сини там поклали голови, — ми татарву шарпали, —

а я таки на старості літ вернув у рідне село, свої кості тут зложити, коли мене господь покличе.

— Дуже я тобі вдячний, що ти помилював тих людей, стільки було би душогубства через мою особу. Не подумав ти, що їх краще під суд віддати. В Самборі ж обов'язує магдебурзьке право...

— Під суд? Під право? Ваша милосте! Судили би їх ті, що їх послали і, певно б, випустили, а так бодай будуть мати пам'ятку, наша шляхта має тверду руку. Не зараз їм захочеться гільтайства і сваволі...

Як наблизились до города, Грицько зліз з коляски, сів на свого коня і поїхав передом. Він гукав по дорозі:

— Народе православний, завертайте на місце! Порядок! Ви за мною, шляхто, ставайте недалеко городського валу та пильно назирайте на голоту, яка на валах зібралася, а то може знову напасти на нас і наробити нам бешкету.

Він показав на городські вали, де справді аж роїлося від усякої збиранини, що тут згуртувалася.

Владича коляска могла лише поволі проїхати серед безчисленної товпи на Перемиському шляху. Люде вітали свого владика вигукуючи, а він золотим владичим хрестом благословив народ.

У церкві вдарили в усі дзвони. Отець Атанасій йшов назустріч владичі з хоругвами.

Владика, вже сивий старець з довгою бородою, зліз із коляски, надяг владичі ризи, і так вільною ногою цілий почет завернув до церкви.

Перед церквою стояли школярі церковної школи під проводом своїх вчителів. Ця школа містилася біля церкви. Ходили до неї не лише діти тутешніх православних, але також довколишньої шляхти з поблизьких сіл.

Вступивши в церкву, владика відправив молебень, а відтак, звертаючись до людей, подякував браттям шляхті, що не допустили зневажити благочестивої віри її ворогам, не дали знущатися над його сивою головою, та просив їх, щоби завжди, коли цього зайде потреба, постояли за православну церкву.

— Ви, брати шляхта, осталися тут одинокою опорою батьківської віри, ви одинока її защита. Наша прадідна

віра переживає тепер тяжкі часи. Рим напосівся її знищити. Наші вельможі цураються її і переходять на латинство, бо у тім бачать свою користь. Не велика нам користь з такої пастви, що з легким серцем покидають свою віру, та все ж таки, ніде правди діти, одна підпора за другою паде, а увесь тягар оборони спадає на ваші плечі. Кажу, на ваші, шляхетські плечі, бо друга половина її визнавців, хлопство, не має своєї волі і нічого нам допомогти не може. Не даймо ворогові благочестя торжествувати! Чи обіцяєте мені, мої дорогі діти, що не покинете нашої бідної матері, що останетеся їй вірними до послідньої хвилі життя, що видержите в благочесті?

— Не обіцяємо, а присягаємо усі на те, — гукнув старий Грицько, що стояв між першими.

— Присягаємо всі! — гукнув народ, і шляхта стала витягати вгору свої шаблі.

Владика сказав:

— Амінь! — і благословив народ хрестом. В його очах блищали сльози. Відтак каже: — Народе православний! В особі цього старця обнімаю вас усіх, а за вашу готовність і твердість благословлю вас оцим хрестом, його посвятив єрусалимський патріарх на гробі спасителя. Благословлю вас, вашу сім'ю, ваші хати і поля.

Владика вийняв малесенький хрест, поцілував його з пошаною і благословив народ.

— Амінь! — гукнули всі.

Народ став плакати та обнімати друг друга. Усі почували себе тут рівними, дітьми одної церкви.

Стали виходити. Народ висипався на майдан, мов бджола з улія під рійку. Владика повели під руки два найстарші чоловіки до школи.

В школі привітав його отець Атанасій відповідною промовою, а школярі відспівали кант, скомпонований на те свято одним учителем.

Владика засів на почеснім місці, і зараз розпочався екзамен.

Особливо звернув на себе увагу старший уже хлопча. Він відповідав дуже гарно, хоч голос у нього дрижав зі зворушення.

— Як тебе звуть, люба дитино? — питає владика.

— Марко Жмайло-Кульчицький.

— Це мій правнук, — каже старий Грицько, ясніючи з радості.

— Благословення господнє! Його би, пане Грицьку, послати до вищої школи на науку, нам треба людей вчених.

— Раяли мені це панове вчителі, і я про те думав, раяли, до котрого ліцея єзуїтів, та я не можу цього зробити, боюся, щоби з нього не вийшов перевертень, на ганьбу нашого роду.

— Чого ж до єзуїтів? Хіба ж у нас нема православних шкіл? От школа братства ставропігійського у Львові... або школа князя Острозького в Острозі... Не всі ще вельможі нас покинули.

— Чував я про це, та не під силу мені.

— Не журись, славний прадіде. Мого письма до князя, їх милості, вистарчить, що його візьмуть не лише до школи, але і до бурси. Ти лише одєжину приладь — і вишли.

Старий Грицько страх як зрадів. Він давно мріяв про те, щоби хтось з його численної родини вийшов у світ між людей, став вченим чоловіком... славним. Старий дивився в Марка, як в образок.

Та розмова велася стиха, а під час того йшов екзамен далі.

Владика прикликав до себе Марка і погладив його по голівці:

— Маєш, дитино, охоту до науки, то твій прадід пошле тебе до школи вищої, геть далеко звідсіля, — поїдеш?

Марко м'яв шапчину в руці, спустив очі вниз і каже:

— Поїхав би, якби поїхав зі мною Петро.

— Хто це Петро? — питає владика.

— Я! — встає такий самий хлопець в шляхетській одєжині. — Петро Конашевич.

— Ходи сюди, дитинко.

Петро підійшов до владики, а той став його сам випитувати. Відповіді були напрочуд гарні.

— Чий ти, синку?

Грицько відповів за нього:

— Це сирота. Батько поліг, як ми відбивалися від татар у Кульчицях, маму вбили теж. Трилітнього сироту взяв по присуду громади мій унук Степан Жмайло, батько оцього Марка. Хлопчиська так полюбилися, що один без другого жити не можуть. Як я казав Марка віддати в школу, так ані дай боже без Петра. Я їх обох віддав. Разом вчаться, та мій рід любить його, як свою дитину.

— Де любов, там і благословення боже, — каже владика. — Добре, дітоньки, я подбаю, що вас обох приймуть... Підійдіть сюди ближче.

Хлопці приступили до владичої руки. Обидва були однакового росту. Владика придивлявся пильно Петрові, дивився в його розумні очі та гладив по голівці.

— Слухайте, діти! Підете в світ, а при пильності вийдете на великих людей. Не забувайте ж ніколи, звідкіля ви вийшли. Останьтеся до смерті вірними синами православної церкви, не забувайте за рідну стріху, за наш бідний руський народ. Я вже старий і більше вас не побачу на цьому світі. Поводьте себе так, щоб я міг на тому світі вами радіти. Пам'ятайте, що моя душа і з того світу зоритиме за вашими ділами. А ось вам на спомин від вашого архієрея. — Владика вийняв і дав їм по хрестикові та позавішував на шії. — Ніколи з цим скарбом не розставайтесь, він вирятуює вас із дна моря, — я благословлю вас у далеку дорогу. Жийте на славу нашої церкви, на славу святої Русі!

Хлопці були такі врадувані, що не знали, що з ними робиться.

Аж старий Грицько нагадав їм, що треба поцілувати владичу руку, та справив їх на місце. Таке відзначення для кульчичан розійшлося блискавкою між народом. Люде товпилися під вікнами школи, ставали на пальці, щоби понад голови других побачити таке чудо-диво, щоби побачити тих хлопців, яких бачили щодня.

Тим часом пригода, яка скоїлася вранці з нападом на владика, донеслася у город. Котрийсь з гільтаїв добрався туди і оповідав, прибільшуючи страхіття: шляхти було там кілька тисяч, усіх напасників перевішали, а тепер лагодяться напасти на город і всіх перерізати. У страха

великі очі. Кожний, оповідаючи далі, прибільшував. Донеслось до городської старшини, і всі дуже налякалися. Позамикано всі ворота. Цехмістри скликали свої цехи і роздавали зброю. На валах і мурах города появилися узброєні люде. Народ молився по костьолах, благаючи божої помочі.

Православні, бачачи це, думали, що з города нападуть на них. Запанувало велике подразнення. Шляхта стала готуватись до оборони. Кожний хапав, що в руки попало. Як не було шаблі, то відпинали люшні від возів. Треба було вибирати ватажка. Всі шукали за Грицьком, бо лише він міг завести лад.

Шляхта не втерпіла і викликала Грицька зі школи. Стали йому розповідати один наперед одного. З того вчинився під школою великий галас.

— Та-бо говори один, бо нічого не розберу. — Вислухавши уважно, каже: — На те вони не зважаться. То якась сплетня. Коли б так справді було, то хтось із наших остеріг би нас, та ж там живуть і наші люде. Треба справу перевірити. Підождіть на мене, лише спокійно, не робіть галасу, не треба турбувати владику.

Він пішов прямо під городські ворота і, вимахуючи шапкою, каже:

— А що там, панове, так заворушились, чи татарів вижидаєте?

Ніхто не знав, що йому відповісти.

— Створіть ворота і впустіть мене до города, а то до завтра не розмовимося.

Сторожа на валах стала нараджуватись і порішили, що не буде ніякої небезпеки, як одного чоловіка між себе пустять.

Створили ворота, і Грицько пішов.

Шляхта за ним кликала:

— Не йдіть, Грицьку, то якась зрада.

Але він на те не зважав, пішов прямо до ратуші, де зібралися райці радити над обороною города.

Усі дуже здивувалися, побачивши його тут. Всі знали добре старого Грицька Жмайла задля його віку і розуму.

— Що у вас, панове, твориться? На війну готуєтеся?

— То ви нам війну готуєте, а ми лише обороняти себе будемо.

— Свят господи! А вам що у голову набрело? Хіба ж вітання свого владики — то війна?

— Шляхта хоче на город напасти, — обзивається один, — за те, що якісь гільтаї вашого біскупа зневажили.

— Хіба ж то ви тих гільтаїв на наших послали? За те, що вони поважилися, дістали таку прочуханку, що їм відхочеться; кілька навіть повисло на гілляці, і на тім досить. От розумні ви голови. Тому, хто вам таке доніс, дайте киями, не лякайте народу даремне, бо справді готово прийти до якої бучі.

— Поручаєтесь нам за безпеку города? — питає бургомістр.

— То смішне, ну, але для вашого спокою я вам поручаюсь. Грицько Жмайло вміє додержати слова. — Грицько подав бургомістрові руку. — А ви поручаєтесь, що городські гільтаї не будуть нас зачіпати?

— Поручаюсь.

— Отож по тім слові бувайте здорові, а як сонце заїде, йдіть спокійно спати.

Він вийшов із ратуші, бурмочучи під ніс:

— Оцапіли!

Опісля — так у городі, як і на площі біля церкви, — всі заспокоїлися.

Тут до пізньої ночі гомоніло, як в улію.

II

Про те, що того дня в Самборі сталося, довідалися кульчичане, ще заки Грицько Жмайло вернувся до села. Котрийсь із Кульчицьких вернувся ще того самого дня додому і тут розповів усе подрібно, як вітали владику, як побили гільтаїв, що діялося в школі, яка честь впала на кульчичая через старого Грицька.

Деякі завидували Грицьковому родові, як то між людьми буває. Інші величалися тим. Вістка йшла від хати до хати і, як усе, прибільшувалась. Хрестики, які

подарував владика хлопцям, перемінилися на щирозолоті. При тім була велика мошонка з дукатами, які дач владика старому Грицькові на дорогу до того города, до великої школи, якої навіть назвати не вміли.

Грицько Жмайло пересидів у Самборі чотири дні. Вернувся аж по всьому, коли владика від'їхав до Спаського монастиря. Грицько з кількома значнішими шляхтичами супроводжував його аж на місце. Хлопці вернулися зараз другої днини, на святого Петра, бо нічого їм було тут більше робити, а і додому кортіло їх швидше вертатися та почванитися в селі.

Розуміється, що тепер не мали супокою перед цікавими. Запрошували їх до хати і частували медом та ягодами. Аж обридло безупинно те саме оповідати.

Ровесники дивилися на них з пошаною, не сміли до них приступити.

Через тих чотири дні Грицько, держачи в кишені владичий лист до князя Острозького, безупинно про те думав, як це велике діло довести до путнього кінця. Його мрія здійснилась, а тепер треба було подумати на розум. Він походив з шляхетського старого роду, тож хоч був худобахолом, як і уся ходачкова братія, не хотів посоромити себе перед князем, бажав виступити зі своїми правнуками достойно, по-шляхетськи. Поперед усього треба було подбати про гарну одежину та й зібрати гроші на перші потреби.

По повороті не давали йому сусіди спокою. Мусив усе розказувати подрібно.

— Не в тім діло, панове, що тепер владика зайнявся хлопцями-кульчичанами, та й мене, старого вашого брата, пошанував, та ви подумайте, яка то честь буде для нас, як хлопці в люде вийдуть, як будуть вчені. Тоді всякий питає: а звідкіля вони? Який їх рід? Хіба неправду говорю?

— Правда, пане Грицьку, коли б вони лише добре велися та пильно вчилися...

— Най би не так! Дав би я їм, то не може бути. Мій рід не сміє бути знеславлений, ну, а старого Конаша знали усі, чесна була людина, а пословиця говорить, що яка яблуня, такий і овоч.

— Тільки, пане Грицьку, от що я вас просив би: не посилайте вже ваших хлопців ні з кіньми, ні з товаром, хай уже доучуються, заки поїдуть, а то виходить з того шкода.

— Та яка шкода? — питає здивований Грицько. — Хіба ж вони які гільтаї? Говоріть, я зараз їх покараю. У мене того не може бути.

— Я не те думаю, а ось як: вийдуть з товаром чи там з кіньми на пасовисько. Зараз їх обсядуть хлопці, та й вони давай розповідати за владику, за хрестики, за экзамен. І зараз усі так заслухаються, що хоч стріляй, не почують. А тим часом товар поволеньки — та й у царину. Товар — то розумна твар, зараз зміркує, що його ніхто не пильнує. Мені вже зробили шкоди на кілька кіп, бігме боже!

— Шкоду-то я вам поповню і вашої ради послухаю, — сказав Грицько.

Він став тепер передумувати, чим би хлопців зайняти до того часу, коли треба буде їхати. Ходив по обійстю та думав. Часами говорив сам до себе півголосом, муркотів щось. А далі пішов під остріжок свого шпихліра і вистругав дві ясеневі шаблі на боднарським стільці.

— Ось чим я їх займу. Неминуче їм треба буде піти колись на Запорожжя між козацтво. Не завадить піти вже з чимсь. Либонь, що я їх більше не побачу, треба тепер навчити те, що я знаю і чим на Запорожжі славний був Марку! Ходи сюди, дитино. На, бери шаблю та вважай. Кожний Жмайло мусить цю штуку знати, то жмайлівська штука. Дивись добре...

Старий став вчити Марка орудувати шаблею та Жмайлової штуки, А ця штука вимагала великої зручності і вправи. Випрямивши руку напроти себе, обертаючи шаблю в малих колесах довкруги шаблі противника так, щоби шаблі «аж сплелись вкупу». Крутити так шаблю дуже швидко, не дати противникові освободити шаблі з того сплету. Відтак нагло зігнути руку в лікті, а тоді шабля противника полетить у повітря. Тоді вже махни раз по голові, та й годі. Ціла річ у тім, щоб виправити руку в кістці. До того треба заправлятися без упину день у день.

Така була теорія Жмайлової штуки, якою Грицько величався і чудеса про те розказував.

Відтепер хлопці не мали іншої роботи, як цілу днину вправлятися. Грицько мірився то з одним, то з другим, і кожного разу вибивав шаблю, як перце.

— Цього тебе ні в якій школі не навчать, а це треба кожному шляхтичеві знати. Го-го, небожата! Ще не одне прийдеться вам пережити. Живемо в поганих часах, а ще настануть гірші. Це прочуває моя душа. Нам прийдеться обороняти наш руський православний народ, нашу церкву від латинства, від ляхні. Будуть криваві бої. Не лиш вчених нам треба, але і лицарів. Тих, може, ще більше, бо книжкою нахабного ворога не зможеш. Так воно, мої діти!

Такі науки давав старий частенько. Звичайно тоді, як відпочивали змучені. Тоді сідав старий на приспу перед хатою, а хлопці біля нього, на землі. Люде залюбки дивились на того сивоголового старця і двох хлопців...

Марко піймав науку швидше і більше до неї прикладався. Може, тому, що цю штуку вважав власністю Жмайлового роду. Зате Петро вправляв свою власну штуку, до якої почував змалку великий хист. Він добре стріляв з лука, який собі сам змайстрував. Довів до того, що стрілою поціляв птицю на дереві. Тепер, як наслухався від старого дідуня, що їм прийдеться й лицарями бути, він пильніше вправлявся в стрілянні.

І так минав їм час непомітно. Ніхто не кликав їх ні до якої роботи. Грицько передав ведення хазяйства синам, а сам по цілих днях піклувався хлопцями.

А крім того, треба було думати про те, як їх виправити в Острог у школу.

Дістатися з Кульчиць у такий далекий світ було в тих часах нелегко. Хоч би лише до Львова добратися, то була штука. Самому в таку дорогу пускатися було дуже небезпечно. Лише у великих валках, добре зоружених, можна було перебратися через Янівський ліс із Самбора до Львова. Цього лісу боялися люде дуже, бо там крилися розбишаки, які нападали на подорожніх, грабили та убивали або брали і перепродували людей. Треба було

розвідувати частенько в Самборі, коли збереться в дорогу до Львова товариство.

По городах були такі ватажки, які брали на себе обов'язок перевести повірену їм валку з города у город. То були люде досвідні, проворні і відважні. За це брали вони невелику нагороду не так у грошах, як у тім, що треба було для нього на кожному возі везти трохи набору, а в дорозі годувати його на спільний кошт.

В Самборі було таких провідників кілька, а найславніший з них був Грицько Дрозд, міщанин самбірський, що торгував м'ясом.

Старий Грицько Жмайло знався з ним добре. Дрозд купував у Кульчицях товар і свині на заріз.

До нього звернувся Грицько, і він йому обіцяв, що як лише збереться компанія, то дасть йому знати, а що не знає, коли воно буде, то треба бути напоготові, щоби, не гаючись, бути готовим до дороги.

Грицько, як вернувся додому, наганяв жінки, щоби спішили з шиттям білля. Сільський кравець пошив їм капоти, і кожушини, та шапки. Грицько часто навідувався до Дрозда. Він побоювався, щоби не втратити часу та цієї осені конечно перевезти хлопців в Острог. Хлопців мав відвезти батько Марка, Степан. Степан був кремезний чоловік, відважний і проворний. З ними мав їхати наймит, Грицьків підданий. До дороги було все приготоване. Кілька днів по Спасі зайшов Грицько до Дрозда і довідався, що валка зібралась і за три дні від'їжджає.

Грицько дуже зрадів і спішив додому, мов на крилах.

— Хлопці! Лагодьтеся в дорогу, позавтра їдете. В хаті Грицька заметушились, мов в улію. Ладили віз, харчі, білизну. Грицько викопав вночі з сусіка в stodолі скриньку з грішми, рахував та передав Степанові:

— Може, там треба буде зложити який окуп, не можемо дати себе засоромити перед князем, що ми діди. Треба буде і вчителям ткнути куку в руку, щоб краще з хлопцями поводитися. Хто мастить, той і їде. А з князем як будеш говорити, то пам'ятай, говори достойно. Ми така сама шляхта, як і він, князь, але все ж то вельможа, а ми худобахолки. За тебе буде вправді говорити

владичий лист, та все ж не треба показувати себе дурнем. А в дорозі вважай, вважай, не дай боже нападi, пропали би діти, пропала би уся моя надія, якби їх харцизи піймали та в неволю турецьку продали.

Такі науки повторяв Грицько безупинно, та все йому здавалося, що сказав замало, не все. Як наспів час від'їзду, тоді і хлопці отямилися, що їм приходитьс'я покинути рідне село, може, і на все. Їм стало жаль того всього: і рідної хати, рідні, ровесників, рідних піль і левад. В надвечір'я від'їзду обходили хати знайомих прощатися. Аж плакати хотілося, хоч дотепер раділи страх і рвались думкою в далекий світ.

Хлопці всю ніч не могли заснути. Над ними пересиділа заплакана Маркова мати. Як лише на світ стало заноситися, усі були на ногах. Грицько наглядав, щоб усе було до ладу. По кілька разів оглядав воза й коней, чи що в дорозі не попусується.

Вже запрягли коней і мали сідати, як Петро кудись пропав, наче під землю провалився. За ним шукали і кликали. Тоді Марко побіг кудись, кажучи:

— Я його зараз знайду.

Він побіг на цвинтар і тут справді знайшов Петра. Він стояв навколiшки на могилі батьків своїх і молився. Відтак поцілував землю, взяв грудку землі, завинув у ганчірку і поклав за пазуху. При тім він плакав, аж заходився, і зовсім не помітив Марка, що стояв за ним, не перебиваючи йому.

— Ходи, Петре, нам пора їхати.

Петро ще раз перехрестився, поцілував землю і, встаючи, обтирав заплакані очі.

Як вернулися, Марко виправдував Петра перед дідусем:

— Він ходив на цвинтар з своїми прощатися.

— Тепер попрощайся зі мною, з нами. — Старий обняв Петра і сердечно поцілував. — Ти гарна дитина, що своїх батьків любиш. Люби і нас так, як ми тебе полюбили.

Тепер стали всі хлипати, та прощатися, та обіймати хлопців. Коло загороди Жмайлів зібралося багато народу. Грицько пішов до хати і виніс старезну закопчену ікону. Як уже рушали з обійстя, старий стояв з відкри-

тою головою на порозі і благословив їх образом. Ще на закруті оглянулися хлопці і побачили старого дідуся на порозі. Побачили востаннє...

В Самборі треба було ще один день переждати, поки валка зібралася. Хлопці пішли ще попрощатися зі школою та о. Атанасієм.

Чимало зібралося возів під рукою Дрозда. Він здавався чоловіком непоказним, бо був малого росту і сухий. Та в нього була така сила, що, піймавши вола за роги, валив його на землю.

У його валці було яких п'ятдесят озброєних людей. Було кілька рушниць, пістолів, шабель, списів і бердишів. Кожний озброївся у що попало, щоби було чим від напасті оборонятися. Були тут люде різного віку і професії, найбільше купців з своїми підручними. Одні їхали до Львова по набір, інші верталися з Самбора до Львова.

Дрозд придивлявся кожному зокрема і оцінював його бойову вартість. Видно, що був із людей радий, бо затирав руки і підморгував.

Прийшов і до кульчичан:

— Що ж, панове школярі, їдемо, — будемо вчитися, га? Вчімся, щоби не підсипали березової кашки... Ге-ге-ге...

В дорогу треба було пускатися підвечір, щоби до дня доїхати Янівського лісу.

Вже сонце сховалося, надворі потемніло: не було місяця, лише звізди мерехтіли по темному блакитному небі.

Степан уклав хлопців спати на возі, повкривавши їх кожухами. Сам присів спереду побіч наймита.

Дрозд перехрестився тричі на церкву і поїхав на першій возі, а всі рушили за ним. На останньому возі посадив свого челядника Петра, хлопа молодого, плечистого і сильного, як ведмідь.

Петро з Марком лежали горілиць і дивились на зорі. Вони перелічували падучі зорі та молилися потихеньку за померші душі. Загально було відомо, що коли паде зоря, то якась душа розсталася з тілом. Вози колихалися по нерівній дорозі, а це наводило сон на людей, і всі дрімали. Не дрімав лише Дрозд та його челядник. Особливо

Дрозд мусив бути при пам'яті, бо на його відповідальності була уся валка.

У тому місці розливався круто Дністер з своїм допливом Стрвяхем і Верещицею. Було повно закрутів, мочарів, і лише той міг туди вночі переїхати, хто знав добре дорогу. Під слітну пору, коли води повиливали, ніхто не важився переїхати і вдень, бо частенько люде топилися в болоті. Хто не знав дороги, той не знав, як виминути ті зрадливі місця, що, нібито порослі густою зеленою травою, криють під собою великі безодні, з яких нема порятунку. Не було тут близько ні села, ні лісу, хіба комиш та верболози, яких уночі від комишу та трощі не відрізниш. А ще вночі, — люде присягалися, що це правда, бо кожний це бачив, — лихий — дух святий при нас! — із свічкою по болоті, по безоднях ходить і блуд наводить. Хто нетямущий піде за таким світлом, — пропав обов'язково. А коли хто, побачивши такий блуд, перехреститься, то лихий проти божої сили не встоїться, і світло загасить. Але зараз знову засвітить. Один чоловік з Конюшок Королівських лише чудом божим вирятувався від смерті. Заблукався, збився з шляху і пішов за світлом. Здавалося йому, що то в селі світять, бо світилося в кількох місцях. Аж натрапив на топіль і запався по саму шию. Довкруги почув чортячий регіт, — диявол радіє, бо душа без покаяння з тіла виходить. Чоловік мав настільки тямки, що кликнув: «Хрест святий, оружжє на диявола!» — і в тій хвилі домацався ногами чогось твердого та надибав під водою гілляки з верби, що в тому місці в воду запалася. Тим він і вирятувався.

Про те всі посторонні люде знали, що тудою переїздили.

Дрозд знав ту дорогу, як свою власну хату, бо сотий раз переїздив. Вже надранком, як лише стало прояснюватися, задержалася компанія на крайчику лісу. Дрозд став гукати, люде прочунали і стали заїздити вбік та уставляти вози. Вони окружили чотирикутник, в якому розклали огонь, і стали варити сніданок. Коням поклали пашу. Коні стрясували із себе росу і форкали, радіючи, що відпочинуть.

Люде шептали молитви та йшли до потоку митися. Кожний випростовував спину від довгого сидіння.

Дрозд заповів, що, як тільки сонце покажеться, треба їхати далі, щоби за дня переїхати небезпечний ліс.

Надворі ставало щораз ясніше, хоч землю присіла густа мряка, що світу божого не було видно.

Так як Дрозд заповів, о сході сонця рушили в дальшу дорогу.

Янівський ліс був дуже великий. Через нього вела лиха болотиста, ніколи не висихаюча дорога. Було тут повно калюжок, ямок і долів з гнилою позеленілою водою. До того — повно в них ломаччя і коренів, якими люде, їдучи, ті доли гатили. Тудою треба було їхати по волі і уважно, щоби не вивернути та не поломити воза, бо сонце сюди ніколи не доходило через височезні дерева, що росли по боках. І тепер, хоч по волі розійшлась мряка і випогодилося, тут було мрачно і непривітно.

З лісу тягло гнилим, задушливим повітрям.

Дрозд наказував, щоб люде не спали, бо не знати, що може трапитись. По боках дороги йшли вартові з бердишами та списами.

В'їжджаючи в ту пітьму, всі були схвильовані, начеб прочували якесь лихо.

Лише десь опівдні повіяв легенький вітерець, дерева стали колихатися, мряка кудись подівалася, аж прояснилося. Всі повеселішали, і аж тепер прорвалася сумна мовчанка, що досі царила. Люде стали розмовляти.

Від переднього воза крикнув Дрозд, щоби ставати. Він побачив серед дороги півперек глибокий рів. Зараз догадався, що то якась злодійська штука, бо рова ніколи тут не було. Кількоро людей відставив з лопатами, інші рубали у лісі дерево і перетягали до рову. Дрозд цілий час ходив попри вози і пильно заглядав у ліс, чи нема чого небезпечного.

Робота була напівготова, як з лісу, з корчів стали виходити якісь підозрілі люде. їх було щораз більше. Дрозд крикнув:

— До зброї! Це напад!

Зробилася метушня, бо в цій самій хвилі лісовики кинулись на валку.

Дрозд узяв у руки якусь ломаку, періщив на всі сторони та кричав з усієї сили:

— Бий псубрата, що влізеться!

З другого кінця орудував його челядник бердишем. Купці обороняли своє добро чим попало. Зчинився страшний крик, що лунав по лісі.

Багато розбишак лежало з розбитими головами. Дісталось і нашим, та ніколи було перев'язувати рани, хоч кров лилася.

Марко з Петром повлазили на віз, бо так їм наказав Степан.

Один з розбишак закрався до воза кульчичан і став порпатись. Хлопці бачили його ноги. Петро приповз ближче, сплутав йому обидві ноги мотузом і прив'язав до колеса. Марко побіг попід вози і сказав батькові, що коло їх воза злодій порається. Степан надбіг до воза і замахнувся шаблею. Злодій хотів відскочити назад і впав у болото. Кілька людей кинулися на нього і зв'язали мотузом за руки й ноги.

Подорожні відбилися; розбишаки, ті, що могли рушатися, втікали в ліс. Запанувала велика радість. Тепер можна було і ранених перев'язати.

Дрозд підійшов до зв'язаного розбишаки і став його перепитувати. Розбишака мовчав, мов німий.

— Розложити огонь, — наказав Дрозд, — припечемо його трошки, то все виспіва.

— А далі став придивлятися до нього та й каже: — Еге, любчику, ти хоч нічого не говориш, я тебе знаю. Панове, ми зловили самого ватажка... От будуть мати у Львові радість! Ну, пане Карий, поїдемо до Львова, там на тебе не віднині ждуть.

— Ніде мені таїтися. Коли пізнали, то я тобі, пане Дрозде, ось що скажу: пусти мене, а не пожалієш того.

— От вигадав! Тепер, як тебе розрубають начетверо, а вони зроблять це напевно, уся околиця буде мати спокій.

Карий засміявся:

— Чи ти того певний, що мене туди доведеш? Ще заки з того лісу вийдеш, мої товариші відіб'ють мене, а тоді ні один живий з вас не вийде.

— А ти також пропадеш, бо я тебе першого роздавлю.

— А хоч би й так, то з того лісу наш брат не виведеться. Як ти думаєш, чи є де краща сторона для нашого ремесла, як цей ліс? Не стане Карого, то буде білий, рудий, який хочеш...

— Ти це називаєш ремеслом? Може, і цех свій розбишацький маєте?

— Авжеж, що так. Кожне ремесло добре, що дає заробок. Ти ріжеш свиней і заробляєш, а я інколи заріжу чоловіка і маю теж свій заробок. Ти можеш страшити, але можу і я, от як тепер. Не повелось нам, а тільки через те, що той собака, якого я вислав на розгляд, фальшиво мені доніс про вашу силу. Коли б я був знав, що валка така велика, був би вас або не зачіпав, або взяв більше людей. Коли він живий, накажу його повісити за це... Але я рад би знати, який чорт під тим возом замотав мені посторонком ноги, так що я незчувся, та ще, шельма, прив'язав мотуза до колеса.

Подорожні стали придивлятися. Справді, до колеса був прив'язаний мотуз, а другий кінець обмотаний був коло ніг. Розбишака мав на ногах грубі чоботи і незчувся.

— То Петро таке виладив, — каже Марко.

— Покажіть мені його, — каже Карий.

Привели Петра.

— Отаке щеня мене, Карого, перехитрило і поконало?!

— Як Давид Голіята, — каже хтось із гурту. Дрозд узяв Петра попід пахи і підніс угору, як сніп соломи:

— Славний ти хлопець далебі! Давай тебе поцілую.

— Слухай, пане Дрозд, чи миримось?

— Не хочу і слухати про те.

— А таки послухай! Мої товариші будуть мститися на тобі за мене. Не йти тобі більше тим лісом, а як піймають, то згинеш у тяжких муках. А хоч би ти з Самбора і не рушався, то тебе й там знайдуть. У нас велике братерство, ти того не знаєш.

— Ані пес того не буде знати, що я тебе піймав.

— Тобі так лише здається. Чи гадаєш, що мої люде не підслухують, що тут говориться? Я навмисне закликав тебе по імені так, що аж в лісі було чутно. А коли ти мене пустиш, то, я не то що твоєї валки ніколи в житті не буду чіпати, та ще тобі дам такий знак, що ніхто тебе не займе ніколи, під горлом. Пам'ятай, що рука Максима Карого далеко й широко сягає.

Дрозд став надумуватися. Може, він і добре говорить, краще було б не зачіпати чорта. Ціле життя відтак мучитися непевністю, що кожної хвили може біда трапитися.

— А хто мене впевнить, що ти додержиш слова?

— Карий все слова додержує, хоч би і ворогові. Ви мене звете ватажком розбишак, а я лицар, запиши собі це. Врешті, роби, як знаєш. Я, пускаючись на такий промисел, був приготований, що скінчу на палі. Перед тим я був інший, а що мене до того привело, нащо тобі це знати? Ти не піп, і сповідатися перед тобою не буду.

Дрозд надумався ще, а відтак каже:

— Розв'яжіть його.

Карий випростувався на всю статть. То був кремезний хлоп. Петро аж налякався свого діла, побачивши такого велета.

— Ось моя рука, що слова додержу, а ось тобі мій знак. — Він вийняв з кишені кусок березової кори, на якій були нарізані якісь знаки. — З тим можеш йти через той ліс опівночі сам-один, а волос тобі з голови не впаде. А де ж той жовтодзюб, що мене так хитро сплутав?

Петро став ховатися поза людей, йому здавалося, що великан хоче його роздавити.

— Та тепер нічого тобі, хлопче, боятися, коли на мирову пішли. Ось на тобі дукача на спомин від Максима Карого. Жий собі, хлопче, на славу свого роду, та най тебе господь боронить, щоб дожив ти такої долі, як я. Здорові будьте, люде добрі. — З тим словом він скочив у ліс і пропав їм з очей.

З того, що так справа покінчилася, був Дрозд дуже радий. Він був певний, що Карий додержить слова, отже, він і та валка, яку він буде вести, буде вільна від напасті

і грабунку. Через те його слава ватажка рознесеться. Тепер буде можна більше за провід заправляти.

Уже без пригоди заїхали надвечором до Львова. До середини міста не можна було дістатися, бо зараз звечора замикано всі брами.

Валка заїхала до самбірської господи.

У той час кожне більше місто мало у Львові свою господу. Коли кому було когось треба, то шукав його в його власній господі. Ті господи тяглися на лівім боці Полтви рядком, рівнобіжне з городським валом на городецьким передмісті. Господи то були просторі, заїзди позаду частоколом огорожені; там були стайні і возівні, а спереду містилась звичайно гостинна і кімнати для приїжджих гостей.

Таку одну кімнату узяв для себе Степан Жмайло і сюди запросив Дрозда. Він був дуже радий, що так щасливо добрався до Львова. Дрозд порадив йому, щоби завтра пішов по інших господах, чи не трапиться яка валка до Острога, бо самому небезпечно було їхати.

Гостинна у господі була простора кімната з столами і лавами, де їли гості, а крім того, у тій самій кімнаті була й кухня з великою піччю. Тут варилася у котлах страва. М'ясо пекли над огнем на ріжнях.

Степан Жмайло запросив Дрозда на вечерю. При тім випитувався, коли Дрозд буде другий раз у Львові, щоби вже разом з ним вертатися.

Ті, що приїхали тепер з Дроздом із Самбора, оповідали свою пригоду з розбишаками. Усі, що це слухали, виявляли Дроздові велику пошану, а він лише посміхався, узявшись під боки. Розуміється, що й Петрові дісталось немало уваги за те, що причинився так хитро до піймання розбишацького ватажка.

На другий день могли самборяне придивитися самому городові. Він був оточений валами і мурами, за котрими стирчали високі вежі костьолів. Успенської церкви ще тоді не було, зате було кілька церков з монастирями.

Степан Жмайло пішов по господах шукати за товариством, до якого можна би причепитися.

Йому пощастило знайти нову валку, яка їхала якраз до Острога. Були це солярі, що їхали з Дрогобича на Львів з сіллю у великих бриках під будами, навантаженими сіллю. До них пристали ще й купці з Острога.

В тім часі Львову відібрано право складу. Город, що мав право складу, міг купців не перепустити і змусити чужосторонніх купців, щоби свій товар відпродали купцям місцевим, а кому треба було, то мусив лише від городських відкупити і далі везти. За ті склади велись у тих часах вічні процеси. Такі процеси були тоді між Львовом і Краковом. Вигравав той, хто більше сипнув між королівських двораків, бо привілеї на ті склади видавав сам король. Це його не перепиняло, що даний привілей відбирав одному, а давав другому городові.

Город, що мав привілей на такий склад, обставляв околицю своїми митниками, які полювали на тих купців, що манівцями хотіли виминути город упривілейований. Митники забирали купцям товар.

Таке саме право на склад добув собі український город Луцьк. Хто їхав з товаром зі Львова на схід, мусив наvertати на Луцьк і тут продати його місцевим купцям. Через Луцьк вела теж дорога зі Львова до Острога. Але князь Костянтин Острозький видав своєму городові привілей, що не треба було їхати на Луцьк і там сплачувати мито або продавати товар, — лише можна було без мита їхати в Острог на Кременець.

Батажком у солярів був Микола Плескач, шевський майстер і цехмістер із самого Острога. Дізнавшись, що Степан Жмайло їде до самого князя з владичим листом, він радо прийняв його до свого товариства.

За той час, як Жмайло пішов за орудками, хлопці сиділи в своїй кімнаті, бо їм наказано було нікуди не виходити. Сиділи під вікном і дуже нудьгували.

Подорож в Острог відбулася без ніякої пригоди, хоч їхали туди п'ять днів. Настали великі зливи, що поспували всі дороги. Треба було їхати нога за ногою.

III

Серед просторих мочарів, облитий водами Горині і Вілії, околений довкруги великими лісами, лежав Острог — столиця першого руського вельможі князя Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького, на той час київського воєводи. Його ім'я надавало великого значення городові, який князь Костянтин на старості літ обрав собі за столицю, його значення притемнювало в житті України на той час значення самого золотоговерного Києва. Тут почували себе православні цілком безпечними від переслідування латинства. Та не лише релігійним захистом був тоді Острог, бо за плечима могутнього князя всі тут жили безпечно. Хлібороб, що втік від поганого пана, як прийшов на вольницю князя, діставав шмат землі за двадцять чотири роки без ніякого обов'язку, і тут його не досягла рука попереднього пана; державець за оплатою невеликого чиншу дізнавав опіки й охорони. Купець не потребував оплачувати дорогого мита по дорозі, коли виказався, що везе свій крам до Острога, та ще на границі Острогівщини ждала його охорона княжого війська. Під оглядом релігійним панувала тут повна свобода. Тут не лише православні жили повної свободи віри. Жили тут і католики; протестанти і аріяни могли по-своєму молитися. Тут навіть і магометанам вільно було свобідно до аллаха молитися.

Одного лише вимагав князь, щоб йому вірно служити і в разі потреби ставати оружно під його рукою до боротьби з ворогом, хто би він не був. Князь Костянтин був знаменитим адміністратором свого величезного майна. Через те він багатів з кожним днем, з кожною годиною. Його річні доходи обчисляли на дванадцять мільйонів. Спочатку Острог ділився на три частини: княжий замок, властивий город і передмістя Застав'я.

Замок стояв на узгір'ї, з трьох боків облитий водою. Пишався на всю околицю, і здалека було його видно. Складався з двох поверхів і підземелля, яке було поділене на дев'ять кімнат. Тут містився скарб князя: бочки з дукатами і срібною монетою, скрині з ломаним золотом

і сріблом, дорога зброя, кована золотом і сріблом, дорогі турецькі сідла і убори на коней. Усе це вартувало великі неоціненні гроші. Зараз над тим підземеллям мешкала княжа служба. Тут були також кімнати для приїжджих: шляхти, державців і прихильників князя, які частенько навідувалися до Острога «бити князеві чолом». Бо князь Костянтин вважав себе незалежним ні від кого паном, а на його гербовій печатці пишався латинський напис: «З божої ласки князь на Острозі».

З великих сіней вели сходи вище, де мешкав сам князь. Міркуючи по зверхній пишноті замку та по славі і багатстві князя, здавалося б, що в княжих хоробах знайдеться осліплюючий блиск і багатство. Хто так думав, мусив розчаруватися, увійшовши сюди. До князя входилося наліво з сіней. Яка ж простота на перший погляд! Кімната невелика, з двома вікнами, з скляними оболонками, великий дерев'яний стіл, а побіч нього дерев'яне крісло з поручами, вибиване чорним сап'яном. Під стіною просте ліжко, вузьке, монаше, вкрите медвежою шкірою. На стіні — одна ікона, а під нею — княжа шабля. В куті — боката присадкувата кафлева піч з комином, на якому горів безустанку вогонь, бо в мурах було холодно і сиро. Крім княжого крісла, не було нічого іншого, бо тим гостям, яких князь тут приймав, не вільно було в присутності князя сідати.

З тої княжої кімнати, яка була разом його спальнею, вели двері до дальших кімнат, краще прибраних, де князь приймав знатніших гостей.

По правій руці сіней входилося до їдальні. Тут стояли довгі та широкі дубові столи з стільцями. Під стіною стояла великих розмірів шафа, креденс, наповнена багатим столовим начинням. На стінах висіли портрети родини Острозьких у золочених рамах.

Звідси вели двері до заупокійної кімнати. Тут склали тіла померлих князів, поки їх зложено на вічний спочинок до родинної гробниці.

Ця заупокійна кімната притикала до замкової церкви Преображення. Аж тут можна було бачити красу і багатство, які відповідали багатству князя. Суто золочений,

прегарно різьблений іконостас з іконами перворядних малярів. Князь, який звав себе «богомольцем», хотів таким побитом підкреслити різницю межи маєстатом божим і туземним княжим і для того на вивінування церков не жалував нічого.

А однак, князь, як відрізняв свій стан князя від стану царя небесного, так знову знав відрізнити себе від інших мирян. У кожній його церкві стояла із бронзи кована, визолочена клітка з княжим ковпаком і гербом зверху. Там засідав князь в часі служби божої і виходив звідсіля аж по скінченій відправі. Князь не хотів, щоб звичайні люде дивилися, як князь земний поклоняється князеві небесному.

Як звідси князь виходив, то супроводжували його священники з співом і молитвою, а зібрані кланялись йому нижче пояса, а хто стояв ближче, вважав собі за велике щастя, коли міг своїми устами доторкнутися княжої одежі.

Чотири високі замкові башти піднімались гордо вгору і цілій околиці показували, до якого могутнього пана цей замок належить.

Про те все, про князя Костянтина і його багатства, довідалися кульчичане від Миколи Плєскача в дорозі, ще заки доїхали до Острога, як лише довідався, що вони їдуть до князя з письмом від владики, показував їм свою особлившу увагу. Він теж чимало зазнав ласки від його княжої милості і був усією душею князеві відданий. Повторював все, що хто раз покаже князеві свою вірність, зверне ласкаве око князя на себе, може бути певним, що князь ніколи його не лишить і з усякої біди вирятуює. Оповідав таке, що князь посилав татарві значні окупи за своїх вірних слуг, які попали в ясир.

До Острога приїхала ціла валка вже вечором. У город, де стояла Плєскачева оселя, вже не можна було того дістатися, бо під ту пору зачиняли городські ворота і ні перед ким не відчиняли аж до ранку.

Над брамою у башті стояла княжа варта. Лише вже рано, як князь ішов у церкву молитися, відзивався церковний дзвін, тоді відчинялися ворота і оживав рух.

Такий тут був заведений порядок, відколи князь замешкав в Острозі.

Усі вози розмістились на передмісті Застав'ї, де кому трапилось. На Застав'ї мешкало більше як п'ятдесят родин татарських. Ще покійний батько князя, великий гетьман литовський, Костянтин Іванович, спровадив їх із своїх численних татарських походів і тут їх поселив. Татарам жилось тут добре, ніхто над ними не знущався. Вони мали тут свою мечеть. Займалися крамарством, хліборобством, а князеві платили невеликий чинш і зобов'язані були в потребі ставати під зброю «козацьким способом» під княжою рукою. Ті татари перемінилися на супокійних людей, були добрими сусідами, а за князем були би пішли хоч би проти кримського хана. Плескач мав на Застав'ї своїх кровних і туди повів кульчи-чан на нічліг.

Рано, на знак церковного дзвона, відчинилися городські ворота, і туди в'їхали вози, що учора вернулися зі Львова.

Плескачева оселя стояла при вулиці Литовській. Таких вулиць було в Острозі п'ять. Вони розходилися з ринку в різних напрямках.

Плескачева оселя була знатніша й відбивала від інших домів. Плескач був багатий чоловік, майстер шевський, цехмістр і лавник у городському суді. З-за того був у великому поважанні у всіх. Сім'я була в нього велика: три жонатих сини, одна замужня дочка та ціла копиця онучат, великих і дрібних. Лише один син був хліборобом і садівником та жив поза городом. Всі інші жили разом в одному домі способом патріархальним. Старий Плескач був головою всьому. Полишивши ведення робітні найстаршому синові, він частенько пробував у дорозі за ділом межи Львовом і Києвом. Туди він розвозив свій товар і скуповував шкури. В домі Плескача був великий рух з самого ранку. Усе ставало в означеній годині до праці.

З сіней того великого дому заходилося наліво до світлиці і мешкальних кімнат, направо — до робітні. Звідсіля виходила воня шкури і смоли. Сюди заглянули наші хлопці. То була простора, ясна кімната. Попід вік-

нами на низьких триніжках сиділи челядники і хлопці. Ковтали молотки, і шелестіла дратва. При столі стояв високий плечистий мужчина у фартусі і прикроював шкуру. Хлопці наші ще добре не розглянулися, як їх стара Плескачиха попросила у світлицю. У ту хвилину увійшов старий Плескач у робітню і поздоровив усіх. Вони встали і йшли до пана майстра, цілуючи його з пошаною в руку.

В світлиці попросили гостей сідати. З другої кімнати виглядали непричесані ще голівки численної дітвори. Плескачиха оповіла зараз, що троє їх унучат ходить вже до княжої меншої школи. Уся сім'я Плескача була письменна, але старий не давав синів вчити вище, щоб батьківського ремесла не цурались.

Під час сніданку поучував кульчичан Плескач, як їм на замку поводитися, коли стануть перед князем, коли і як говорити.

— Ви мусите перевдягтися по-святочному, особливо ви, батьку. Коли у вас нема відповідної одежі, то я вам визичу.

— У нас є своя одежа в скриньці.

— Що у вас одежа є, то я це знаю, лише я гадав, що в дорогу не брали. Отож ідіть собі до отсеї кімнати і перевдягніться. З чоботами треба теж порядок зробити, бо княжий поміст не терпить ані пороху, ані болота. А як прийдете перед лице князя, то треба від порога низько, у пояс, вклонитися і нічого не відзиватися, поки князь перший не заговорить. Відповідати лише те, про що його милість буде питати. Тепер ідіть, бо нам на замок буде пора.

Плескач прикликав з робітні хлопця, щоб їм послужив.

Кульчичане принесли свою скриньчину, повмивались, перевдяглись у свої сині капоти і причепурились.

Плескач оглянув їх від ніг до голови і заявив, що на замок сам їх поведе.

— Там мій сестрінок у княжих гайдуках служить, він уже сам решту заорудує, щоб вас перед лице князя пустили, а ви, хлопці, пам'ятайте, щоб не залякались та не поплутались, як його милість до вас заговорить.

Таких селюхів, як наші кульчичане, оце поучення не конче підбадьорило. Вони почували себе ніяково. Перед таким великим паном можна поплутатись, зробити або сказати щось не до ладу, князеві не подобатись, а тоді шкода було такий далекий світ їхати. Але вороття вже не було, і треба було йти. От коли б тут був дідусь Грицько, то вони всі йшли б сміло. Аж стара Плескачиха на ті упімнення і науки не втерпіла, щоб не завважити:

— Господи святий! Та чого ти людей так лякаєш? Та ж наш князь не вовк, хоч би й нічого не говорили, то сам лист владичий за них говорити буде.

Пішли в замок. По дорозі вступив Степан Жмайло до найближчого голяра.

З міста вела на замок вулиця Замкова, найкраща в цілім Острозі. Тут були найгарніші доми. Тут стояла Острозька вища школа, бурса, менша школа, друкарня, і тут мешкали вчителі, ректор, княжий лікар і аптекар. На початку вулиці стояв латинський костьол. По тій вулиці ходило багато народу. Кульчичане перший раз побачили тут татар і козаків.

Усім живіше забило серце, як зблизилися під башту, де була замкова брама. Тут стояла княжа сторожа замкова, яка випитувала кожного, за чим і звідкіля приходить. Плескач викликав свого сестрінка і розповів йому, про що йде. Заки він прийшов, ударив годинник, що стояв над брамою, і зараз відізвалася музика у годиннику, що дуже кульчичан здивувало, бо такого дива не бачили. Вони аж роти порознімали, а вартовий дививсь на них згідно, начеб хотів сказати: «Бачив ти, дурню, таке? А я щодня таке бачу і чую».

Плескачів сестрінок забрав кульчичан з собою. Тепер і вартовий, почувши, з чим ті люде приїхали, дививсь на них ласкавіше.

Услід за ними закликав Плескач:

— А заходьте до мене обідати.

На замковім майдані було багато людей, найбільше військових. Гайдук перевів їх до замкових сіней і, приликавши старого княжого слугу, передав йому кульчичан. Він повів їх сходами на поверх.

Князь тільки що вернувся з церкви і снідав, як слуга сказав йому, що прийшли аж з Самбірщини якісь люде з письмом від владики. За хвилю приказав князь впустити їх.

Застали князя в його кріслі. Він був одягнений у довгий халат, рамований соболевим хутром. На голові мав невелику шапочку.

Кульчичане, увійшовши, поклонились у пояс, а Степан Жмайло, забуваючи всі науки Плескача, гукнув:

— Слава Йсусу Христу!

— Слава вовіки! — відповів князь і простягнув руку.

Степан, поступаючи осторожно по гладкім помості, підніс і передав владиче письмо, відтак поцілував князя в одежу, кланяючись до колін.

Князь читав письмо, а тим часом кульчичане мали час до усього докладно придивлятися, що в тій кімнаті побачили. Уявляли собі, що князь мешкає в золоті та по золотім помості ходить, а тут така простота, таке убожество, що коли б це дідусеві Грицькові розповіли, то, певно б, не повірив. Князь мешкав, як звичайний художолок.

Князь поклав письмо перед себе на столі, підвівся з крісла і приступив до кульчичан. Тепер побачили вони велетню статі князя з довгою білою бородою. Не знали, що з собою робити, чи стати би навколішки перед ним, як перед святим. Вони так і зробили, зразу Степан, а за ним оба хлопці.

— Не треба, — каже князь. — Навколішки стається лише перед Богом, а я грішний чоловік, як би і ви, — вітайте! Владика Стецько Брилинський, мій знакомий і друг, пише мені про тих хлопців, а ще більше про вашого дідуса... Я знав колись Жмайлів, але то вже давно було... Скільки вашому дідусеві літ?

— Перейшла сотка, прошу вашої княжої милості, я його внук, а то — правнук.

— А цей другий, то не твій син?

— Ні, це сирота по наших добрім сусіді, що поляг головою, коли ми, кульчичане, від татарви відбивалися. Маму його теж вбито, а громада присудила, щоб ми сироту

прийняли за свого, бо в нас такий самий одноліток був, оцей Марко. Хлопці так полюбилися, що один без одного й жити не можуть.

— Ви, шляхта, гарно списалися в обороні владики, — чи ти при тій справі був?

— Як же би ми самого дідуся пустили?

Степан став оповідати все подрібно. Князеві це подобалося і він був вдоволений

— Ви гарні люде і подобається мені.

Ті слова осмілили Степана, і він став оповідати про їхню пригоду в дорозі з розбишаками. Князь відразу зморщив чоло, бо балакання шляхтича виходило задовге. Аж коли Степан розповів, як Петро ватажкові сплутав ноги, чоло князя знову випогодилося.

— То ти, синку, такий проворний? — князь погладив його по лиці, підвів голову вгору і дивився йому в очі. Петро дивився своїми синіми, мов незабудьки, очима в княже лице. — Розумні в тебе очі, як познакомимося ближче, то, може, другами будемо. Ну, гарно, — князь плеснув у долоні, і зараз начеб з-під землі явився старий слуга. — Оцих хлопців заведи до ректора. Вони мають бути прийняті в бурсу і в нашу школу. Ректор скаже, в котру. Скажи, що і в бурсу, і в школу на наш кошт. Ти, Жмайле, де живеш?

— У цехмістра Плескача.

— Гарно. Коли від'їздитимеш, то поступи до мене. Передам гостинця для твого дідуся і для церковної школи в Самборі.

Князь дав знак рукою, що можуть відійти. Вони обняли князя за коліна і поцілували одіж.

Слуга повів їх до ректора Герасима Смотрицького. Він був першою особою в Острозі у князя. Герасим Смотрицький, що помагав князеві заснувати школу й друкарню в Острозі і дав їй початок до дальшого розвитку, уходив поміж тодішніми українцями за великого чоловіка і вченого. Заживав у всіх великої поваги й пошани. Заложив в Острозі так званий учений кружок, де згуртував найкращі українські сили. Кружок той видав при помочі княжої друкарні багато книжок.

Як княжий слуга привів до нього тепер хлопців і заявив волю князя, Смотрицький дуже ними зацікавився, бо князь звичайно не турбувався тим, кого до школи та до бурси приймається. Він став випитувати про все Степана Жмайла і зараз став хлопців екзаменувати. Зразу не йшли добре відповіді наляканих хлопців, та ректор був неабияким педагогом і потрапив з них видобути, чого йому було треба. Екзамен скінчився добре, ректор похвалив їх і зараз послав їх з дияконом у бурсу.

Бурса стояла зараз побіч ректорського дому, з якого виходило одне вікно на бурсове подвір'я і огород, так, що він усе міг бачити, що робила молодь, віддана його опіці.

Бурса — то великий будинок, боком до вулиці обернений. Входилося у вузькі сіни, звідки йшли двері до просторих кімнат. До такої одної повів їх диякон.

Хлопці, ввійшовши досередини, не знали, на яку ступити. Усе було для них новістю. Посередині стояли довгі столи з лавами, по боках — лежанки для бурсаків. У тій кімнаті була zarazом і спальня, і їдальня, і тут вони вчилися.

У бурсі мали приміщення ті хлопці з околиці, які не мали спромоги мешкати в городі, були діти княжих державців і слуг з подальших околиць, міщанські діти з поблизьких містечок і городів. За своє удержання платили невеликі оплати, а багато їх було-таки на вдержанні князя.

Як кульчичане туди попали, було тут дуже гамірно, бо якраз поз'їздилися бурсаки з дому і наука леда день мала зачатися.

Диякон розповів даскалові, що був над бурсою поставлений волею ректора. Степан йому вклонився і всунув в руку золотого, чим відразу з'єднав собі його ласкавість. Він вишукав для кульчичан краще місце, і то одне біля другого, щоб їх не розлучати. Вдоволений Жмайло просив ще даскала про опіку, розпрощався і пішов до Плескача.

На тім зійшов час до полудня. У сінях почувся дзвінок, і зараз почали напливати в кімнату хлопці, що бавились на подвір'ї, до обіду. Даскал показав хлопцям їх місця.

По обіді повиходили всі на бурсову площу, де вони забавлялися та заводили різні молодечі іграшки. Скакали через шнурок, перебігалися, кидали м'ячем, метали списами дерев'яними або стріляли з луків до мети. Даскал пояснював кульчичанам бурсовий порядок, а далі прикликав до себе старшого спудея (школяра) і казав і тих новиків взяти до гурту. Хлопці повеселішали, осмілилися і стали з другими забавлятися.

— Цікавий я, — питає один бурсак Марка Жмайла, — що ти вмієш?

— Я вмію на шаблі битися.

— У нас лише дерев'яні шаблі, бо залізних не можна.

— Я також залізної шаблі не вживаю.

— Семку! — кликнув хтось. — Ходи сюди, на шаблі з ним поміряєшся.

Всі зацікавились, і заки прийшов прикликаний Семко, вже й дві дерев'яні шаблі з'явилися. Марко зняв свою капоту і засукав рукави. Те саме зробив і Семко, і вони стали напроти себе, окружені бурсаками. На площі відразу затихло, і всі сюди позбігалися.

— До кількох разів маємо складатися? — питав Семко.

— Як хочеш, складаймося, поки один одного не поконає.

— Та до смерті не будемо битися, ти кажи, скільки разів хочеш?

— Хай буде по трьох.

Зложилися, поставивши ліві руки поза себе. Семко напер на Марка з усієї сили, хотів йому зараз показати свою перевагу. Марко відбивався зполегка, поки не зажив Жмайлової штуки. Зачепивши раз шаблю противника, він став так хутенько нею колувати, що Семко не міг її висвободити. Потім зігнув нагально руку в лікті, вибив Семкові шаблю з руки з такою силою, що вона геть полетіла понад голови окружающих.

Всі аж охнули з подиву, бо Марко за той час ані кроком з свого місця не рушився, а Семко уходив в бурсі за великого мистця на шаблі. Але умова була до трьох разів.

Семко ще не зміркував, чим Марко над ним горує, і розпочав двобій так само. До того він був ще подражнений

і гарячився. Маркові прийшлося тепер ще скорше його поконати.

— Підожди, небоже, я вже знаю, як ти робиш, тепер тобі не вдасться.

Семко став увихатися, щоб тільки не дати своєї шаблі захватити. Та Марко таки доконав свого і третій раз вибив з руки шаблю.

Семко, червоний мов буряк, задиханий, наблизився до Марка і, подаючи йому руку, каже:

— Ти тепер у бурсі будеш перший, нічого казати. Але я мушу твоєї штуки навчитися.

— Так, то по-лицарськи, — каже вдоволений даскал, — ну, тепер, хлопці, поцілуйтеся і будьте приятелями.

На кульчичан стали тепер дивитися інакше, і кожний забігав, щоб з ними познайомитися.

— А чи твій брат також такий мистець на шаблі? — питали, показуючи на Петра.

— Він також мистець, але від лука.

— Давайте лука! — кричали спудеї.

Петро взяв у руку лука, попробував силу тятиви, відтак зважив стрілу в руці й спитав:

— Куди маю стріляти?

— Ціли в турка, он там, на огорожі.

Справді, намалювали там хлопці вуглем турка у великій чалмі, з бородою, та ще з файкою в зубах.

— Де цілити?

— Кажуть тобі, в турка, не бачиш?

Та виджу, що в турка, але де — в око, в ніс, в писок?

— Невидалящина! Ти собі жартуєш з нас! Буде з тебе, як поцілиш у голову.

— Я з вами, відай, не договорюся. Отож кажу вам наперед, що поцілю в лице коло носа або в сам ніс, бо ще не знаю сили того лука.

Петро зложився і випустив стрілу. Вона поцілила турка в сам ніс. Знову усі охнули.

— Тепер цілю в зуби, — каже Петро, дуже радий з того, що так йому повелося.

Знову фуркнула стріла і попала туркові в зуби.

— Господи, а це що? — питали спудеї, зачудовані.

— Біса імієт! — каже один.

— Тепер стрілятиму без біса, — каже Петро, усміхаючись, — треба туркові вибити око! Во ім'я отця, і сина, і святого духа! — Він перехрестив лук і прицілився.

Стріла попала туркові в око.

Спудеї кинулись до фігури.

— Не рушати стріл! Хай побачить пан ректор.

Тепер виступив між хлопців якийсь козак. Він стояв позаду і приглядався так двобоєві на шаблі, як і стрілянню. Козак був кремезний, гарний мужчина. Лице гарне, обгоріле від сонця, чорний вус. На ньому багатий оксамитний кунтуш і сап'янові червоні чоботи. Вийшовши з гурту, він узяв обох хлопців на руки, мов малих дітей, і каже:

— Лицарі з вас будуть, ось що! Таких мистців то хіба на Запорозжі шукати. Знайте, що я перший пушкар між козацтвом, а ти будеш перший лучник, а ти — перший на шаблі. Чи ти не з роду Жмайлів? Бо на Запорозжі ця штука Жмайловою зветься. Ростіть, хлопці, на славу України.

Він поцілував одного і другого і поставив на землю, а сам вийшов з бурсового города.

Це був Северин Наливайко. Бурсаки обожали його, він був для них узором козака-лицаря. Тепер, як він так звеличив тих новиків, то вони в очах товаришів вирости на великих людей, відразу схилили на себе серця усіх, Та то ще не був кінець їх сьогоднішнього тріумфу.

Петро взяв ще раз у руку лук і вибрав стрілу.

— Я вам, товариші, ще щось кращого покажу! Ось — глядіть! — ворона летить! — Він прицілився, — ворона впала нежива в огороді. Між спудеями повстав великий рух. Всі бігли по вбиту ворону, мало що її не розірвали.

Та в ту хвилю надбігло кілька хлопців від входу і крикнули:

— Тихо, його милість іде!

Між хлопцями наче маком посіяв. Всі замовкли. Князь прийшов до огорода в товаристві ректора. Сюди заходив він інколи, як школа вже була в русі. Ніхто не міг вгадати, яка тому причина. Хлопці підступили і з пошаною цілували його одєжу.

— Чого ви такі веселі? — князь побачив вбиту ворону, в якій стирчала стріла. — Хто її вбив? — питає

— Оцей новик! — закричали всі, показуючи на Петра. — На лету поцілив!

Князь поглянув ласкаво на Петра, що стояв червоний, мов рожа, наче винуватець який.

— А оце в турка поцілив три рази, — каже другий, — з кожного разу сказав наперед, де цілити буде.

Князь підступив до огорожі і взяв стрілу, — вона вбилася дуже твердо в дошку.

— Якби, небоже, так живого поцілив, то не жити би йому більше.

Князь був у незвичайно добрім і веселім настрої, що в нього задля тих нещасть, які його дім навідували, траплялося дуже рідко.

— Ти в чім мистець, молодий шляхтичу? — питає князь, звертаючися до Марка.

— Він мистець до шаблі, — закричали всі.

— Ану, давайте шаблі, — каже весело князь. Принесли шаблі, а князь каже: — Бери, хлопче, шаблю, поміряємося.

Марко стояв як на грані. Шаблю брав несміло в руки.

— Бери, не соромся, це лицарське діло. Марко ще більше збентежився, взяв шаблю, ніби складався. Всі визирали в напруженні, що з того вийде, але Марко поклав шаблю під ноги князя і каже:

— Я не смію. — Він став плакати.

Князь був тим вдоволений.

— Гарно, синку, що ти вмієш пошанувати і вік мій, і стан, хай тебе бог благословить.

— Чи екзамен пішов добре? — питав князь ректора.

— Дуже добре! Я навіть чудуюся, як могли вони стільки знання набратися в малій церковній школі.

— Видно, що вчителів має добрих. Ми про ту школу будемо пам'ятати.

Князь поговорив ще з ректором про потреби школи і відійшов.

Хлопців уже ніяка забава не бралася. Ректор, відвівши князя, завернув до огорода. І він був дуже радий, бо, користаючи з доброго настрою князя, дістав обіцянку,

що князь спровадить до Острога вчителя прямо з Греції, до науки грецької мови.

Ректор дозволив бурсакам вийти до міста на цілу годину, розмістяться, під наглядом даскалів та дияконів.

Ніколи хлопців самих не пускали, бо не можна було діждатися їх повороту. Їх забирали до своїх домів міщани і сито їх угощали. Крім того, їх обдаровували всякими «снідами», що вистало б на цілий тиждень. Тепер завели таке, що кожний мусив сказати, до чиєї хати йде. Бувало й так, що під неділю заходили міщане до ректора і випрошували собі по двоє-троє хлопців до себе. Острозькі міщане величалися своєю школою і дуже любили хлопців. Це діялося навпаки іншим бурсам, наприклад, в Києві, де бурсаки дуже людям пакостили і тягли з возів, що попало. За то звали їх курохватами і дуже їх боялися. В Острозі бурсак не потребував красти, лазити по чужих садах по овочі, бо всього йому давали добрячі міщане з доброї волі.

Петро з Марком зайшли відразу до Плескача, де їх гарно угостили. Плескачам, як їм розповіли про ту честь, яка їх сьогодні стрінула, здавалося, що і на них кинуло проміннями від княжого сонця.

Плескач говорив:

— Як йно, хлопці, будете себе добре вести, зайдете дуже вгору. Щасливий той, на кім княже око спочине. Тільки одне вам говорю: поки не скінчите науки, не важтеся покидати школи, не дайте заманити себе до ніякої сваволі, я так на ухо вам скажу. Не дайте заманитися Наливайкові. Він добрий козак і лицар, князь його любить, але він уже не одного бурсака підмовив втекти на Запорожжя, пам'ятайте. Про те я ще поговорю з його братами.

— Хіба ж його брати тут живуть?

— Авжеж. Старший є протопопом при Онуфріївській церкві в Острозі. Це отець Дем'ян Наливайко, дуже ревний в благочесті. Це сповідник князя. Велика це честь. Говорять, що сам патріарх новгородський, який тут у князя гостював, довів це діло до ладу. Велика то при князю особа. Це запам'ятайте собі, хлопці. А другий — це тутешній міщанин, кушнір. Йому теж добре живеться.

Стара Плескачиха наклала школярам повні кишені пряників, медівників, яблук та груш, коли відходили.

В бурсі гомоніло, мов в улію. Хлопці міняли між собою те, що поприносили з города. При вечері ніхто не хотів їсти.

На другий день приїшлося зараз зрана розстатися з домашніми капотами, їм поприносили бурсацькі жупани і казали перевдягтися. Всі бурсаки одягались однаково.

Степан забавився в Острозі цілий тиждень. За той час навідав обі церкви в городі, Благовіщенську і Онуріївську, оглянув базари, накупив гостинців для рідні.

В неділю довелось йому бути в замковій церкві на обідні. Такої величавої відправи він ще не бачив. Але-бо й церква тут неабияка. Усюди — золота, аж за очі хапає. Княжий хор співав, мов ангельський. Князь сидів у своїй позолочуваній будці, мов у сповідальниці. Коли виходив із церкви, попи його супроводжували співами, а народ кланявся, аж до землі припадав.

Як прийшов час від'їзду, Жмайло пішов на замок поклонитися князеві. Князь прийняв його дуже ласкаво, обіцяв хлопцями заопікуватися, дав мішечок з дукатами на Самбірську школу. Старого Грицька казав поздоровити і передати йому золотий хрестик, посвячений царгородським патріархом.

Степан Жмайло попрощав хлопців, всунув у руку ще одного дукача даскалові. Плескач не хотів узяти від нього грошей за те, що його і наймита годував цілий тиждень. Степан виїхав з Острога дуже вдоволений.

IV

Острозька школа, або, як її декуди називали і свої, і чужі, «академія», була в той час славна на всю Україну. Її заснував князь Василь-Костянтин як противагу єзуїтським ліцеям, у котрих вчили польського і латини. В протиставленні до того, князь назвав свою школу словено-грецькою. Та в тім часі без латини не було освіти, тому і тут, побіч греки, мусили вчити й латини, і її вчено більше, чим греки, бо до тої науки тяжче було знайти